

Іван М. Грищенко

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСТУПУ ДО ЯКІСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ СОЦІАЛЬНО НЕЗАХИЩЕНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ

У статті розглянуто основні проблеми, які перешкоджають економічному доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти. Визначено роль держави в цьому контексті. Запропоновано заходи з покращення доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти.

Ключові слова: економіка знань; інноваційний розвиток; соціально незахищені верстви населення; вища освіта.

Табл. 2. Літ. 45.

Іван М. Грищенко

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДОСТУПА К КАЧЕСТВЕННОМУ ВЫСШЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ СОЦИАЛЬНО НЕЗАЩИЩЕННЫХ СЛОЕВ НАСЕЛЕНИЯ

В статье рассмотрены основные проблемы, которые препятствуют экономическому доступу социально незащищенных слоев населения к качественному высшему образованию. Определена роль государства в этом контексте. Предложены меры по улучшению доступа социально незащищенных слоев населения к качественному высшему образованию.

Ключевые слова: экономика знаний; инновационное развитие; социально незащищенные слои населения; высшее образование.

Ivan M. Gryshchenko¹

PROBLEMS AND PROSPECTS OF ACCESS TO QUALITY HIGHER EDUCATION OF SOCIALLY DISADVANTAGED GROUPS

The paper describes the basic problems that hinder the access of economically disadvantaged population groups to quality higher education. The role of the state in this context is defined. Measures to improve the access of socially vulnerable groups to quality higher education are proposed.

Keywords: knowledge economy; innovative development; disadvantaged people; higher education.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві відбуваються якісні глобальні зміни в розвитку суспільства, проходить етап системної трансформації, становлення нової економіки, яка є наслідком переходу суспільства до електронно-цифрової стадії розвитку. В умовах розвитку економіки знань, характерними ознаками якої є домінування у структурі ВВП високотехнологічних секторів економіки та інтелектуальних послуг, формування переважної частки національного прибутку здійснюється за рахунок інноваційної ренти, високого рівня капіталізації компаній, основна вартість яких формується завдяки нематеріальним активам. Це вимагає врахування при реалізації державних інтересів в контексті інноваційного розвитку економіки України та подальшого вивчення особливостей функціонування ринку праці, подальшого вивчення якості трудового потенціалу та соціально-трудо-вих відносин, які і визначатимуть майбутнє національного ринку праці.

Перспективність дослідження даної проблеми зумовлена також участю України у Болонському процесі, реалізацією цілей розвитку тисячоліття в

¹ Kyiv National University Technology and Design, Ukraine.

Україні в межах Декларації тисячоліття ООН, посиленням матеріального розшарування населення, модернізації освіти відповідно до потреб сьогодення, створення умов для доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти. Це набуває особливої актуальності, є предметом соціальної політики України і потребує посилення уваги з боку уряду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню особливостей сучасного ринку праці, нових соціально-трудових відносин, ролі нематеріальних активів та проблемам інноваційної праці присвячено багато праць [10; 16; 37]. Важливим внеском у дослідження стану ринку праці з точки зору конкурентоспроможності молодих фахівців є праці: 1) О.А. Грішної та А.Є. Самарцевої, які досліджували особливості конкурентоспроможності молодих спеціалістів, провели аналіз недоліків процесу її формування і проблем працевлаштування випускників ВНЗ; визначили пріоритетні напрями підвищення ефективності системи підготовки та використання спеціалістів з вищою освітою [17]; 2) С.Д. Дімітрієва та Ф.В. Зінов'єв проаналізували основні тенденції сучасного становища молоді на ринку праці та потребу підприємств у кваліфікованих кадрах [18]; 3) В. Калініченко дослідив теоретичні та методологічні аспекти формування конкурентоспроможності персоналу, включаючи випускників ВНЗ [21] тощо.

Невирішені частини проблеми. Аналіз наукових публікацій свідчить, що питання забезпечення економічного доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти в сучасних умовах розвитку України залишаються недостатньо дослідженими та науково обґрунтованими і потребують більшої уваги громадськості, законодавців та державних органів.

Метою дослідження є вивчення питань підвищення конкурентоспроможності випускників ВНЗ на ринку праці, у тому числі тих, які відносяться до соціально незахищеної категорії населення, що актуалізується в контексті переходу виробництв світу до 6-го та 7-го технологічного укладів. А також розробка пропозицій щодо покращення умов доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти.

У контексті дослідження на особливу увагу заслуговує використання на терені України досвіду країн Європейського Союзу (ЄС) і зокрема, одного з напрямів, вироблених ЄС з метою подолання бідності: усунення перешкод у доступі до освіти та перепідготовки кадрів на всіх вікових етапах людського життя з особливою увагою до найбільш знедолених груп [9].

Основні результати дослідження. У сучасних умовах в Україні, незважаючи на загострення проблем, пов'язаних з нарощуванням негативних тенденцій як у вітчизняній, так і у світовій економіці, зберігається стабільний інтерес молоді до отримання вищої освіти, який обумовлюється існуванням таких позитивних тенденцій:

1. Збереження в загальному вигляді конкурентних позицій України. Так, за глобальним індексом конкурентоспроможності у рейтингу "World Economic Forum" у 2013–2014 рр. за рахунок «великого розміру ринку України (38-е місце в рейтингу за цим показником) та міцної освітньої системи, яка забезпечує легкий доступ до всіх рівнів освіти (Україна на 43-му місці з вищої освіти та навчання, і 57-му – з початкової освіти)» [39] наша країна отримує міцні позиції.

2. Утримання державою статусу країни з якісною освітою. Так, за результатами досліджень Мельбурнського університету, опублікованими у 2012 р., Україна посіла 25-те місце серед 48 країн, в яких можна отримати якісну освіту. Критеріями для порівняння були державні інвестиції у вищу освіту, підготовка потрібних для країни фахівців, зв'язок з університетами за кордоном тощо. У п'ятірці лідерів знаходяться такі країни, як США, Швеція, Канада, Фінляндія і Данія. США домінують у світі не тільки за сумою інвестицій в освіту, а й за кількістю опублікованих наукових статей [40].

3. Відносно позитивна ситуація у сфері доходів населення, яка характеризується [23]: переважанням темпів зростання у 2012 р. порівняно з 2011 р. доходів населення на 11,1% до 1407,2 млрд грн; зростанням реального наявного доходу за 2012 р. на 9,7%; збільшенням середньомісячної номінальної заробітної плати штатного працівника на 14,9% – до 3026 грн; збільшенням темпів приросту реальної заробітної плати за рік на 14,4%, що є найкращим показником з 2007 р.; номінальним зростанням рівня купівельної спроможності населення.

Проте у сфері вищої освіти наразі є певні проблеми, які потребують зосередження уваги органів державної влади на їх вирішенні. До основних проблем, які продовжують загострюватися, слід віднести такі:

1. Погіршення позицій України у світових рейтингах. Так, Україна за глобальним індексом конкурентоспроможності у рейтингу "World Economic Forum" у 2013–2014 рр. погіршила свої позиції на 11 пунктів (84-те місце серед 148 країн проти 73-го у 2012–2013 р.) [39]. Для порівняння, у п'ятірку лідерів входить Швейцарія (1-ше місце), Сінгапур (2-ге місце), Фінляндія (3-тє місце), Німеччина (4-те місце у 2013–2014 рр. проти 6-го місця раніше), США (5-те місце у 2013–2014 рр. проти 7-го раніше), Швеція (6-те місце, на 2 пункти погіршились позиції), Гон Конг (7-ме місце, навпаки відбулось покращення позицій на 2 пункти), Японії (8-ме місце, позиції покращились на 1 пункт), Велика Британія (10-те місце, відбулось погіршення позицій на 2 пункти) [45].

Серед зазначених країн 6 (США, Японія, Фінляндія, Швеція, Велика Британія та Німеччина) входять до 7 провідних країн-технологічних лідерів, які контролюють 80% ринку наукомісткої продукції і займають перші позиції у рейтингу конкурентоспроможності [41]. Лише Корея погіршила свої позиції у 2013–2014 рр. на 6 пунктів, опустившись у рейтингу конкурентоспроможності економік світу "World Economic Forum" у 2013–2014 рр. на 25-те місце з 19-го раніше [45]. Такі дані підтверджують тісну кореляцію між рівнем інноваційного розвитку економіки і її місцем на світовому ринку. У той час, як у розвинених країнах світу 70–85% ВВП формується за рахунок високотехнологічних виробництв, в Україні ця частка становить менше 6%. При виробництві 0,49% світового ВВП частка наукоємної продукції України на світовому ринку становить 0,05–0,1% [41].

2. Належність незначної частки вітчизняних виробництв до вищих технологічних укладів. В економіці України частка продукції вищих технологічних укладів становить: 4% – для 5-го і 0,1% – для 6-го. Зростання ВВП за рахунок введення нових технологій в Україні оцінюється всього у 0,7%, в той час як у

розвинених країнах цей показник сягає 60% або навіть 90%. Інвестиційні вкладення, що визначають напрями розвитку на майбутні десятиліття, передусім стратегію економічного розвитку, також масово спрямовуються в технології нижчого, 3-го укладу – 75%, тоді як у галузі 6-го укладу надходить лише 0,5% інвестицій [15].

3. Невідповідність потреб ринку праці потребам вітчизняної економіки. У 2011 р. найбільша частка працівників, які закінчили вищі навчальні заклади (ВНЗ) III–IV рівнів акредитації, займалась фінансовою діяльністю (67,8% облікової чисельності штатних працівників), науковою діяльністю, у державному управлінні та інших сферах їх значно менше. Разом з тим, досить низькою є питома вага працівників з повною вищою освітою у промисловості – 22,8%, у якій на кінець 2011 р. працювало 26,4% усіх зайнятих в економіці [31].

4. Зростання рівня безробіття та рівня бідності внаслідок обмежених можливостей держави у вирішенні проблеми подолання бідності. Станом на 01.01.2013 було зареєстровано 506,8 тис. безробітних громадян, що на 5% більше, ніж на відповідну дату попереднього року. При цьому рівень зареєстрованого безробіття порівняно з попереднім роком не змінився і на 01.01.2013 становив 1,8% від загальної чисельності населення працездатного віку [23].

Відповідно до Цілей Розвитку Тисячоліття у зв'язку з приєднанням у 2000 р. України до Декларації тисячоліття ООН, держава взяла на себе зобов'язання до 2015 р. зменшити частку бідного населення, вартісна оцінка добового споживання якого не перевищує 1 дол. США, до 18,4% (відповідно до уточнених у 2010 р. ЦРТ – 5 дол. США на добу) [9] та підвищити якість освіти за низькою показників, зокрема, частка діючих державних стандартів освіти, які відповідають вимогам європейської спільноти за чистим показником охоплення вищою освітою осіб віком 18–22 роки (I–IV рівнів акредитації) повинна у 2015 р. становити 67% (на 2 в.п. більше ніж у 2011 р.) [42].

Така ситуація справ з рівнем бідності в Україні призводить до скорочення можливостей доступу до вищої освіти як бідної частини населення та їх дітей, так і людей, які можуть бути віднесені до соціально незахищених верств населення. Головним способом боротьби з бідністю є підвищення рівня життя населення, надання громадянам можливості гідно працювати, підвищувати свій рівень добробуту шляхом здобуття якісної вищої освіти [43].

5. Зниження якості освіти з точки зору громадян. Так, відповідно до результатів проведеного загальнонаціонального опитування Фондом «Демократичні ініціативи» третина населення України (32%) вдосконалення якості вищої освіти відносить до завдань першочергової важливості, особливо молодь віком до 30 років (37%) [38].

Інноваційна стратегія дозволяє зосередити увагу на становленні 6-го технологічного укладу і обрати такі його напрями, завдяки яким країна може покращити свої позиції на міжнародних ринках інноваційної продукції [15], зменшити рівень бідності та безробіття. Сприяти ефективній реалізації інноваційної стратегії буде корегування державної політики зі стимулювання інноваційної діяльності підприємств [15] та підвищення рівня освітньої підготовки фахівців спеціальностей 6-го та 7-го технологічного укладів.

У сучасних умовах першочергової уваги потребує проблема не тільки реалізації вимог ринку до кількісних і якісних характеристик підготовки фахівців з вищою освітою, але й створення умов для задоволення соціальних потреб претендентів на працевлаштування. Досягненню цього сприятиме удосконалення законодавчих, організаційно-управлінських, структурних, фінансових, програмно-цілевих механізмів регулювання взаємодії та соціального партнерства держави, навчальних закладів і бізнес-структур у вдосконаленні умов зайнятості молодих спеціалістів [17].

Для порівняння кількості абітурієнтів, які відносяться до категорії соціально незахищених і мають право позачергового вступу, за даними рейтингів ЮНЕСКО «ТОП-200 Україна», «Компас», "Webometrics" (найбільше використовуються вітчизняними експертами) та рейтингу Міністерства освіти і науки України, за даними 2013 р. було обрано 5 вітчизняних ВНЗ державної форми власності.

ЮНЕСКО «ТОП-200 Україна» оцінює діяльність ВНЗ за допомогою інтегрованого індексу, що включає оцінку викладацького складу, якості навчання та міжнародного визнання, «Компас» відображає оцінку ВНЗ випускниками і роботодавцями з огляду на відповідність рівня наданих ними освітніх послуг потребам ринку праці, "Webometrics" враховує кількість проіндексованих пошуковими системами сторінок сайту ВНЗ, зовнішні посилання на нього, цитованість ресурсу, а також кількість завантажених на сайт файлів [24].

Перевагу при порівнянні було надано ВНЗ, що здійснюють підготовку фахівців, які можуть бути використані у зв'язку з переходом до інноваційної економіки, що базується на знаннях, та переходом світу до 6-го та 7-го технологічного укладів. Міжнародні рейтинги не використовувались у відборі ВНЗ у зв'язку з незначною кількістю українських вишів, представлених в них.

Також при виборі ВНЗ враховувалось, що на вітчизняному ринку освітніх послуг абітурієнти віддають перевагу ВНЗ Києва (яких 57, що становить 11% від загальної кількості ВНЗ України). Такий вибір ВНЗ певною мірою відповідає вибору ВНЗ і категоріям абітурієнтів, які віднесені до соціально незахищених.

Вибір здійснювався за кількістю вступників, зарахованих на денну форму навчання до КНУ ім. Т.Г. Шевченка, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», Національного авіаційного університету, Національного університету харчових технологій та Київського національного університету технологій та дизайну.

При виборі ВНЗ враховувалась також значимість цього ВНЗ у підготовці кадрів для тих чи інших секторів промисловості. Зокрема, задля забезпечення інноваційного розвитку економіки України важливою є підготовка фахівців для потреб машинобудівного комплексу, харчової промисловості та легкої промисловості [20]. Це обумовлюється обставинами, які свідчать про сприйнятливність машинобудівного комплексу, харчової промисловості та легкої промисловості до інновацій. Так, машинобудівний комплекс є однією з найпотужніших баз для впровадження інновацій. Машинобудування випереджає інші види економічної діяльності промисловості за показником частки підприємств, що реалізовували інноваційну продукцію: у загальній кількості під-

приємств промисловості частка таких підприємств становила у середньому за 2005–2011 рр. 18,3% (у середньому по промисловості за аналогічний період – 9,5%) [20].

Враховуючи, що харчова промисловість України функціонує в умовах стійкого внутрішнього та зовнішнього попиту на харчову продукцію, швидкої окупності інвестицій та розвиненої сировинної бази сільськогосподарської продукції, це має велике значення задля забезпечення економічного зростання України на інноваційних засадах [20].

Легка промисловість у багатьох країнах світу посідає ключові позиції у створенні ВВП та відіграє суттєву роль у формуванні економічного потенціалу країни і у виведенні економіки з кризового стану. Активізація інноваційного розвитку легкої промисловості в Україні має на меті подолання системної кризи, яка триває протягом останніх десятиліть, що дозволить відтворити її потенціал як соціально орієнтованої, наукоємної промисловості зі швидким обігом капіталу, наситивши внутрішній ринок якісними і доступними товарами. Протягом 2005–2011 рр. рівень інноваційної активності підприємств легкої промисловості України становив у середньому за період 9,9%, що 3,4 в.п. менше, ніж у середньому по промисловості (13,3%). За аналізований період частка інноваційної продукції легкої промисловості, реалізованої за межі України, у загальних обсягах реалізації продукції промисловості зростає з 38,7% до 52,8%. Це пов'язано з поширенням давальницьких схем виробництва продукції у галузі, за якими, за даними Укрлегпрому, працюють близько 90% українських підприємств швейної промисловості. Основними замовниками продукції є фірми Німеччини, США, Канади, Франції, Італії, Голландії, Великої Британії [20].

Рейтинг за 2012–2013 рр., складений за даними ЮНЕСКО «ТОП-200 Україна» [35; 36], «Компас» [19] та "Webometrics" [25; 33], наведено в табл. 1, дані якої свідчать про те, що незважаючи на найнижчі позиції у 2013 р. Київського національного університету технологій та дизайну серед обраних для порівняння ВНЗ, його важливість та значення для підготовки висококваліфікованих працівників у сфері легкої промисловості задля забезпечення потреб вітчизняного ринку праці є незаперечними. Важливим критерієм включення у консолідований рейтинг є успішність за такими критеріями оцінювання як «міжнародна активність», «якість контингенту студентів», «якість науково-педагогічного персоналу», «ресурсне забезпечення навчального процесу». Лише за критерієм «якість наукової та науково-технічної діяльності» Київський національний університет технологій та дизайну відноситься до «достатньо успішна» та посідає 10-те місце серед 31-го ВНЗ [34].

Доцільно зазначити, що за цим рейтингом до групи університетів технології, будівництва та транспорту серед обраних для порівняння університетів належить також Національний авіаційний університет (1-ше місце у групі, кластер «успішні» за всіма критеріями оцінювання), Національний університет харчових технологій (11-те місце у групі, кластер «проблемні» за критерієм «міжнародна активність», «достатньо успішна» – за «ресурсним забезпеченням навчального процесу») [34].

Таблиця 1. **Рейтинг обраних для порівняння ВНЗ***

Рейтинги	Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»		Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка		Національний авіаційний університет		Національний університет харчових технологій		Київський національний університет технологій та дизайну	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013
ТОП-200 Україна	1	1	2	2	13	16	30	34	26	25
Компас	1	1	2	2	11	8	16	10	28	37
Webometrics	1	1	2	2	12	15	70	54	67	79

* сформовано за даними [19; 25; 33; 35; 36].

До групи класичних університетів належить Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка (1-ше місце у групі, кластер «успішні» за всіма критеріями оцінювання). До групи технічних університетів належить Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (4-те місце у групі, кластер «успішні» за всім критеріями оцінювання) [34].

За даними розробленого журналом «Фокус» прогнозу професій, які будуть користуватися попитом на ринку праці у наступні 5–10 років, найбільш затребуваними залишаться: фахівець з ІТ-технологій, до них додається інженер з автоматизації виробництва, маркетолог, інженер комунального обслуговування, агроінженер, технолог з виробництва харчової продукції, технолог побутового обслуговування, логістик, юрист (господарське право), енергетик, фармаколог, фінансист, інженер зв'язку, практичний психолог [17].

Проте прогнози потреби промисловості і ринку праці не в значній мірі корелюють з популярністю зазначених професій, яка характеризується кількістю вступників на 1 курс на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр до профільних технічних та технологічних університетів, обраних для порівняння (табл. 2). Враховуючи, що всі бюджетні місця зайняті в університетах, обраних для порівняння, можна констатувати, що зберігається стабільний інтерес до отримання вищої освіти населенням, яке відноситься до соціально незахищених. Частка студентів 1 курсу з правом позаконкурсного вступу від загальної кількості бюджетних місць та від загальної кількості тих, хто вступив на 1 курс, у середньому становить 3–7%.

За даними інформаційної системи «Конкурс» [12; 13], які наведені в табл. 2, у 2013 р. найбільшою популярністю серед вступників користувались напрями підготовки, пов'язані з інформаційними системами та технологіями. Так, найбільша питома вага студентів 1 курсу для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр в загальній кількості бюджетних місць та загальній кількості вступників становить серед обраних ВНЗ є такою:

1. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»: відповідно 14,74% та 7,82% – програмна інженерія; 12,5 та 7,89% – системна інженерія.

Таблиця 2. Аналіз попиту на перспективні професії за даними технічних та технологічних університетів м. Києва, авторська розробка

	Кількість бюджетних місць	Всього вступило, осіб	Кількість вступників з правом позаконкурсного вступу, осіб	Відсоток з правом позаконкурсного вступу від кількості бюджетних місць, %	Відсоток з правом позаконкурсного вступу від кількості тих, хто вступив, %
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»					
Напрями підготовки/всього	4046	5038	199	4,92	3,95
1. Комп'ютерна інженерія	98	140	8	8,11	5,71
2. Електротехніка та електротехнології	143	167	7	4,89	4,19
3. Програмна інженерія	95	179	14	14,74	7,82
4. Комп'ютерні науки	80	107	8	10	7,48
5. Системна інженерія	120	190	15	12,5	7,89
Національний авіаційний університет					
Напрями підготовки/всього	1909	297	112	5,87	3,77
1. Авіа- та ракетобудування	45	50	5	11,11	10
2. Транспортні технології	70	81	5	7,14	6,17
3. Безпека інформаційних і комунікаційних систем	88	87	6	6,82	6,90
Національний університет харчових технологій					
Напрями підготовки/всього	1007	1521	46	4,56	3,02
1. Харчові технології та інженерія	35	46	5	14,28	10,87
2. Комп'ютерні науки	51	70	7	3,72	10,00
3. Біотехнологія	60	110	6	10	5,45
Київський національний університет технологій та дизайну					
Напрями підготовки/всього	541	821	27	4,99	3,29
1. Комп'ютерні науки	55	68	4	7,27	5,88
2. Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології	115	126	2	1,74	1,59
3. Фармація	69	89	5	7,25	5,62

2. Національний авіаційний університет: 11,11% та 10,0% – на авіа- та ракетобудування; 7,17% та 6,17% – транспортні технології; 6,82% та 6,90% – безпека інформаційних і комунікаційних систем.

3. Національний університет харчових технологій: 14,28% та 10,87% – харчові технології та інженерія 3,72% та 10,0% – комп'ютерні науки; 10,0% та 5,45% – біотехнологія.

4. Київський національний університет технологій та дизайну: 7,27% та 5,88% – комп'ютерні науки; 7,25% та 5,62% – фармація.

Для порівняння, за даними тодішнього міністра освіти і науки України Д. Табачника у 2013 р. на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр найбільше подано заяв на «філологію (майже 47 тис. заяв), правознавство (близько 30 тис.), фінанси і кредит (24 тис.), менеджмент (24,7 тис.), економіку підприємства (19,4 тис.), облік і аудит (більше 18 тис.), комп'ютерні науки (14,5 тис.), туризм (12,6 тис.), комп'ютерну інженерію (майже 11 тис.) і маркетинг (10 тис.)» [8].

Належність України до країн з високим рівнем майнової диференціації та досить високим рівнем бідності характеризується тим, що зростання прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати не забезпечують досягнення їх співвідношення відповідно до стандартів Європейської соціальної хартії. Це зумовлює фактичну обмеженість можливості здобуття вищої освіти для потенційних студентів з родин з низьким рівнем доходів [14].

Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є соціальною державою [1], тому наша держава повинна здійснювати підтримку соціально незахищених верств населення, які за фізичним розвитком, за майновим станом тощо не мають можливості на загальних засадах бути конкурентоспроможними по відношенню до інших абітурієнтів при вступі до ВНЗ [11].

Рівний доступ до освіти – європейський лозунг, який проник в український освітній простір після приєднання до Болонської системи й укріпився із запровадженням ЗНО. У вітчизняних же реаліях рівний доступ співіснує з розгалуженою системою пільгових категорій абітурієнтів, пільги для яких встановлені на законодавчому рівні [44].

Експерти вважають, що пільги під час вступу до ВНЗ, що існували ще з радянських часів, необхідно відмінити. Замість того, щоб зменшувати академічні вимоги до знань майбутнього студента, держава може забезпечити пільговим категоріям системну соціальну допомогу [29].

Більшість нині чинних пільг було запроваджено, коли ще не було загального тестування у школах і не результати тестів визначали, хто до якого ВНЗ потрапить. Учасникам бойових дій та інвалідам війни надали вступні пільги в 1993 р., дітям-сиротам – в 1994 р., «чорнобильцям» – в 1991 р., інвалідам I, II груп – в 1992 р., шахтарям і дітям шахтарів – у 2002 р., призерам всеукраїнських олімпіад – у 2008 р. [28].

У сучасних умовах відповідно до умов вступу до ВНЗ у 2013 р. (як і у минулому) для абітурієнтів, які вступають до ВНЗ на пільгових умовах, відводиться не більше 25% бюджетних місць [26].

Поза конкурсом у 2013 р., як і в попередні роки, зараховувались [26]: діти, батьки яких загинули під час бойових дій; діти-сироти та діти (до 23 років), позбавлені батьківського піклування; діти-інваліди віком до 18 років, інваліди I і II груп; діти-інваліди Чорнобильської катастрофи та діти до 18 років, чий батьки загинули через Чорнобильську катастрофу; діти чорнобильців I категорії (до 18 років) і чорнобильці I і II категорій; діти загиблих шахтарів, шахтарів-інвалідів I та II груп та шахтарів, які мають стаж роботи не менше 15 років; діти, чий батьки загинули або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах (при вступі на гірничі спеціальності); діти військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, які загинули при виконанні службових обов'язків; члени сімей шахтарів та гірничорятувальників, які загинули внаслідок аварії на шахті ім. Засядька.

У 2009 р. було зареєстровано і включено до порядку денного Проект «Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо скасування пільг при вступі у вищі навчальні заклади)» [32]. Проте він не був підтриманий Верховною Радою у першому читанні [30].

Цей законопроект пропонував скасувати позаконкурсний вступ до вузів для учасників бойових дій на території інших держав; чорнобильців; шахтарів, які мають стаж підземної роботи не менше 3 років, дітей, батьки яких мають стаж підземної роботи не менше 15 років, дітей шахтарів, які загинули в результаті нещасного випадку на виробництві, а також дітей шахтарів-інвалідів I та II груп. Перевагу матимуть лише діти-інваліди та інваліди I і II груп, яким не протипоказане навчання за обраною спеціальністю, а також діти з мало-забезпечених сімей, у яких один або обидва батьки є інвалідами [27].

Доцільність прийняття даного законопроекту пояснюється тим, що за змістом частини четвертої статті 53 Конституції України «громадяни мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі» [1]. Аналогічні положення містяться також в Законах України «Про освіту» (частина третя статті 42) [3] та «Про вищу освіту» (частина перша статті 44) [2]. Це означає, що головним критерієм зарахування громадян до вищих навчальних закладів має бути рівень їх знань, а не їх етнічне чи соціальне походження, майновий стан, місце проживання та інші ознаки [22].

У той же час Закони України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [6], «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [7], «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [4] та «Про підвищення престижності шахтарської праці» [5] такі пільги передбачають для деяких категорій громадян, а саме: що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; шахтарів, які мають стаж підземної роботи не менше 3 років; дітей, батьки яких мають стаж підземної роботи не менше 15 років; дітей шахтарів, які загинули внаслідок нещасного випадку на виробництві; шахтарів-інвалідів I та II груп; учасникам бойових дій на території інших держав; дітей-інвалідів та інвалідів першої та другої груп, яким не протипоказане навчання за обраною спеціальністю [22].

Прийняття Закону України «Про вищу освіту» [2] зі збереженими пільгами може призвести до порушення закріпленої частиною третьою ст. 22 Конституції України норми, відповідно до якої «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [1]. При цьому слід враховувати й те, що наданням пільг одним категоріям громадян (зокрема, на позаконкурсний вступ до вищих навчальних закладів) звужується обсяг прав і свобод інших громадян. Про це свідчить практика вступу абітурієнтів до вищих навчальних закладів, частина з яких не змогли реалізувати своє конституційне право на освіту [22].

Не заперечують проти скасування соціальних пільг й університети. Експерти підмічають негативну тенденцію невтішних навчальних досягнень у студентів-пільговиків, часто після першого чи другого семестрів їх відраховують. За словами В. Бугрова, державі варто переглянути нинішню систему й запровадити інші пільги для зазначених категорій абітурієнтів, наприклад, соціальні додаткові стипендії, гранти на навчання або забезпечити довузівську підготовку, щоб підтягнути знання майбутніх абітурієнтів-пільговиків. Задля рівного доступу до освіти Я. Болюбаш пропонує встановити квоти на держміс-

цях для пільговиків, запровадити підготовчі курси для абітурієнтів, які з різних причин не змогли опанувати необхідний обсяг шкільної програми [44].

У контексті Болонської системи та євроінтеграційних прагнень України можна зазначити, що Україні необхідно використовувати кращі здобутки країн Європейського Союзу (ЄС), зокрема, у сфері забезпечення доступу до якісної освіти. Так, Болонський процес не передбачає жодних пільг при вступі: пільги можуть бути в соціальній підтримці, матеріальній допомозі. У Європі до певних категорій вступників може бути більш позитивне ставлення в наданні грантів, коштів на навчання, але передусім там виходять із реальних знань, якими володіє абітурієнт. В університетах Європи не йдеться про пільги при вступі, але є певні привілеї, зокрема, Варшавська політехніка надає стипендію тим, хто вступає на спеціальності, котрі не користуються попитом. Є певна система пільг, але там дивляться не на довідку, а на сукупність факторів, цілий ряд документів у кожному окремому випадку. У розвинутих європейських країнах активно працюють приватні фонди, які надають стипендії різним категоріям студентів. Але це не передбачає позаконкурсного вступу до університету [44].

На шпальтах передових видань Британії та Америки, в яких вища освіта виключно платна, журналісти наполягають на більш активному залученні до вищої освіти дітей з "low background" сімей. Проте про законодавче встановлення соціальних пільг там не йдеться. Подібна до української ситуація з пільговиками в Росії. Федеральна служба нагляду у сфері освіти й науки РФ наполягає на скороченні переліку категорій громадян, котрі мають право на пільги при вступі до вишів [44].

Висновки. Вищі навчальні заклади України знаходяться сьогодні під впливом зростаючих вимог суспільства до якості вищої освіти. Економіка і суспільство створюють швидкозмінний ринок професійної праці, для якого ВНЗ повинні готувати компетентних фахівців. Зростають запити абітурієнтів, які намагаються одержати сучасну освіту за багатьма різноманітними спеціальностями. Разом з цим зростає попит на отримання якісної вищої освіти населенням, яке відноситься до категорії соціально незахищених. Тому потрібно формувати виважену державну політику щодо створення економічних умов для доступу до якісної освіти такої категорії громадян. Основними заходами, які сприятимуть покращенню ситуації у сфері вищої освіти України у контексті економічного доступу до неї соціально незахищених верств населення можна вважати такі:

1. Використання досвіду країн ЄС і активізація співпраці ВНЗ та приватних фондів у частині формування стипендіальних фондів для різних категорій студентів, в тому числі соціально незахищених.

2. Корегування на законодавчому рівні нормативно-правових актів у частині підтримки соціально незахищених верст населення в результаті розробки механізму, за допомогою якого можливими стали б такі заходи як призначення соціальних стипендій, запровадження грантів та пільгових кредитів на навчання.

3. Скасування на законодавчому рівні пільг при вступі до вищих навчальних закладів та, виходячи з реальних потреб держави, щорічно встановлювати

для відповідних категорій соціально незахищених громадян (інвалідів, дітей-сиріт тощо) квоти, в межах яких вони могли б конкурувати між собою при вступі до ВНЗ.

4. Розробка не менш як на 10 років прогнозу ринку праці за його кваліфікаційними та структурними ознаками та розробка і реалізація на цій основі прозорої системи державного замовлення на підготовку кадрів у вищих навчальних закладах на конкурсних засадах. При цьому доцільно розширити масштаби підготовки кадрів спеціальностей 6-го та 7-го технологічних укладів, що визначатимуть підйом економіки.

5. Розширення у вітчизняних ВНЗ підготовки фахівців за напрямками, які є перспективними в контексті забезпечення інноваційного розвитку економіки України. Встановити для студентів, які будуть навчатися за цими напрямками, підвищені стипендії. Це сприяло б активізації вступу на перспективні спеціальності осіб, які відносяться до соціально незахищених категорій населення.

1. Конституція України // zakon.rada.gov.ua.
2. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 №2984-III // zakon.rada.gov.ua.
3. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 №1060-XII // zakon.rada.gov.ua.
4. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21.03.1991 №875-XII // zakon.rada.gov.ua.
5. Про підвищення престижності шахтарської праці: Закон України від 02.09.2008 №345-VI // zakon.rada.gov.ua.
6. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України 22.10.1993 № 3551-XII // zakon.rada.gov.ua.
7. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 № 796-XII // zakon.rada.gov.ua.
8. Абітурієнти 2013 року хочуть навчатися на філологів, юристів та економістів // www.dt.ua.
9. *Авчухова А.М., Шипченко Т.В.* Використання європейського досвіду подолання бідності в Україні // Стратегічні пріоритети.— 2011.— №4 // www.archive.nbu.gov.ua.
10. *Атаманюк Р.Ф.* Формування інноваційної моделі національного ринку праці в умовах інтеграції в міжнародний економічний простір // Вісник Хмельницьк. нац. ун-ту.— Серія: Екон. науки.— 2010.— №5, Т. 4. — С. 191–195.
11. Висновок на проект Закону України «Про вищу освіту» (реєстрац. №7486-1) // w1.c1.rada.gov.ua.
12. Вступна кампанія 2012 // www.vstup.info.
13. Вступна кампанія 2013 // www.vstup.info.
14. Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг. дослідж.: Аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; Кер. авт. кол. Т.В. Фініков. — К.: Таксон, 2012. — 54 с.
15. *Гвоздецький В.Д., Валусь Б.І., Кошесв О.О., Кепич Т.* Оцінка сучасних моделей, концепцій, стратегій та перспектив розвитку інноваційної сфери країн світу: завдання для України // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.—2012.— №5. — С. 68–76.
16. *Гесць В.М.* Наслідки демографічних викликів для економічного зростання в Україні // Демографія та соціальна економіка.— 2011.— №1. — С. 3–23.
17. *Гришнова О.А., Самарцева А.Є.* Молоді спеціалісти на ринку праці: проблеми конкурентоспроможності та працевлаштування // Соціально-трудові відносини: теорія та практика: Збірник наук. праць.— 2012.— №1. — С. 28–35.
18. *Дімітрієва С.Д., Зінов'єв Ф.В.* Конкурентоспроможність випускників ВНЗ та їх затребуваність на ринку праці // Сучасна освіта.— 2012.— №9 // www.archive.nbu.gov.ua.
19. Зведений рейтинг // www.bestuniversities.com.ua.
20. Інноваційний розвиток промисловості як складова структурної трансформації економіки України. — К.: НІСД, 2013. — 71 с.

21. *Калініченко В.* Працевлаштування випускників вищих навчальних закладів в контексті соціального партнерства // Теорія і методика професійної освіти.— 2012.— Дод. №1. — С. 1–7.
22. *Коваль О.* Пільги залишаються або як депутати нові законопроекти реєстрували // Центр громадської адвокатури 20 квітня 2011 // www.cga.in.ua.
23. Макроекономічний розвиток України // Річний звіт 2012 року // Національний банк України // www.bank.gov.ua.
24. НТУУ «КПІ» — перший у консолідованому рейтингу ВНЗ України! // www.kpi.ua.
25. Опубліковано новий рейтинг Webometrics (станом на 30.07.2012) // www.euroosvita.net.
26. Особливості вступної кампанії-2013 // www.osvita.org.ua.
27. Перевагу матимуть лише діти-інваліди та інваліди I і II груп, яким не протипоказане навчання за обраною спеціальністю // www.tsn.ua.
28. Пільга замість знань // www.gk-press.if.ua.
29. Пільги на етапі вступу до ВНЗ пропонують відмінити // www.osvita.org.ua.
30. Пільги при вступі у вуз залишаться // www.human-rights.unian.net.
31. Праця України у 2011 році: Статистичний збірник. — К.: Державна служба статистики, 2012. — 343 с.
32. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо скасування пільг при вступі у вищі навчальні заклади): Проект Закону України від 30.10.2009 №5177 // w1.c1.rada.gov.ua.
33. Рейтинг Webometrics (станом на 02.08.2013) // www.euroosvita.net.
34. Рейтинг МОН — 2013. Національна система рейтингового оцінювання вищих навчальних закладів // www.mon.gov.ua.
35. Рейтинг університетів України III, IV рівнів акредитації Топ-200 Україна у 2012 році // www.euroosvita.net.
36. Рейтинг університетів України III, IV рівнів акредитації Топ-200 Україна у 2013 році // www.euroosvita.net.
37. *Терещенко Н.В.* Особливості формування інноваційної праці та інноваційної діяльності як складових державної стратегії в умовах розвитку економіки знань // Соціально-трудова відносина: теорія та практика: Збірник наук. праць.— 2012.— №1. — С. 141–149.
38. Тестування та рівний доступ до якісної вищої освіти: громадська думка про ЗНО, вступ до вишів, проблеми вищої школи, 2011 // www.dif.org.ua.
39. Україна впала на 11 позицій у рейтингу конкурентоспроможності країн світу, 2013 // www.pravda.com.ua.
40. Україна увійшла в рейтинг країн з найбільш якісною вищою освітою // www.acf.ua.
41. *Ходжаян А.О.* Позиціонування України в глобальній економіці // Економічний вісник Національного гірничого університету.— 2009.— №2. — С. 66–72.
42. Ціль 2. Забезпечення якісної освіти впродовж життя // www.ukraine2015.org.ua.
43. Шляхи подолання бідності в Україні // www.rda-kalanchak.at.ua.
44. *Яценко А.* Навіщо пільги для вступу до вузів // www.human-rights.unian.net.
45. The Global Competitiveness Index 2013–2014 rankings and 2012–2013 comparisons www3.weforum.org.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2014.